

Микола Железняк,
кандидат філологічних наук; директор Інституту
енциклопедичних досліджень НАН України;
Олександр Іщенко,
кандидат філологічних наук; заступник директора з
наукової роботи Інституту енциклопедичних
досліджень НАН України,

Український Крим у російських енциклопедіях

Енциклопедії віддавна вважають джерелом об'єктивних знань, одним із важливих засобів поширення достовірної інформації. Як популярні видання, що привертають увагу широкого кола читачів, вони разом з іншими засобами масової комунікації здатні формувати світогляд із системою цінностей у свідомості людей. Відомо, що картина світу – це образи об'єктивної реальності, а не безпосередньо об'єктивна реальність: «вона постає в пізнавальній діяльності як єдність багатьох різних ракурсів та аспектів дійсності, що розкриваються в процесі освоєння дійсності та подаються в певному зрозумілому для загалу образі. Картина світу не є сталою, а постійно змінюється; існують окремі картини світу, притаманні конкретній культурі, етносу чи епосі» [3, с. 271]. Саме тому описати об'єктивну реальність не завжди легко. Навіть у ґрунтовних енциклопедіях, створених на наукових засадах, висвітлення окремих питань може бути дискусійним. Це особливо характерно для тем з виразним політичним чи релігійним контекстом. Наприклад, гостру полеміку свого часу спричинила стаття в «Енциклопедії українознавства» про міжнародно-правовий статус УРСР, де описували сукцесію та тяглість української держави в 1917–1923 рр. [детальніше див.: 9, с. 115-139].

З іншого боку, якщо картина світу у свідомості людей постає через систему образів, це означає, що її можна формувати на свій лад, зображуючи у вигідних забарвленнях, тобто підмінюючи реальні образи на уявні (бажані). На думку декого з дослідників, найвідоміші енциклопедії світу мають ознаки ідеологічної упередженості і, власне, жодну з них не

можна назвати цілком об'єктивним джерелом інформації. «Большую советскую энциклопедию» Р. Макгрейді називає засобом пропаганди радянського комунізму, а «Britannica Encyclopaedia» – інструментом культурної експансії Великою Британією США в ХХ ст. [11, с. 14-15]. Д. Чжан, вивчаючи інтернет-енциклопедії Китаю, стверджує, що статті в них висвітлюють явища й поняття односторонньо – винятково з позицій, що поділяє Китайська влада [12, с. 3]. Не схиляючись до думки науковців про упередженість будь-якої енциклопедії, погоджуємося з тим, що тоталітарні політичні режими використовують енциклопедичну справу у своїх цілях, і Радянський Союз, а нині Російська Федерація – незаперечний тому приклад. Так, у передмові до «Української радянської енциклопедії» чітко зазначено, що її ідейною основою є праці Маркса, Енгельса, Леніна, а метою – показати братерську єдність українського народу з великим російським і всіма іншими народами СРСР, тому, як справедливо зазначають В. Кубійович і В. Маркусь, УРЕ, «Большая советская энциклопедия» «недостатньо й переважно фальшиво представляють все, що є українське» [5, с. 7]. Тому, починаючи проект «Енциклопедія Сучасної України», її укладачі, віддаючи данину здобуткам попередників, чітко схарактеризували радянські енциклопедичні видання, зокрема УРЕ, як «цінні своїм фактичним матеріалом, але вражені ідеологічною тенденційністю» [7, с. 5].

Культивування серед українців радянського патріотизму, ґрунтованого (зокрема й завдяки УРЕ) на таких міфах, як «братерство радянських народів», стало в багатьох із них твердою основою їхньої лояльності до «русского мира», що й допомогло Російській Федерації в 2014 р. окупувати Крим та частину Сходу України.

«На всі часи природа наділила Крим неповторною красою і багатствами. І це не могло не привернути погляди близьких і далеких сусідів. Крім того, з найглибшої сивини віків і Європа, і Азія усвідомили: хто володіє Кримом, той володарює не тільки на Чорному морі» [8, с. 3].

Так пояснює В. Сергійчук причини, чому в давні часи на півострів тягнулися не лише скіфи з Придніпров'я, а й елліни-греки, генуезці тощо. Причини сучасної окупації Росією цієї частини української території зовсім інші. Як стверджують дослідники, анексія Росією Криму й війна на Донбасі є виявом її зовнішньополітичних амбіцій, мета яких пов'язана з бажанням повного знищення українського суверенітету для посилення власного впливу в Європі та світі загалом [6, с. 203]. У цьому прагненні об'єднана не лише сучасна влада, про що є безліч свідчень та зізнань найвищих посадовців РФ, зокрема й президента (згадаймо його слова з фільму «Крим. Шлях додому» – [див. 4, с. 6]), а й інтелектуали, еліта, аристократи духу, як називає їх І. Дзюба: «Якщо від претензій на всю соборну Україну багатьох утримує тверезий глузд чи моральний самоконтроль, то при вигляді лазурових (щоб не сказати блакитних) берегів Криму нерви не витримують і в деяких аристократів духу» [1, с. 85].

За нашими спостереженнями, в енциклопедичних виданнях Європи та світу сучасний Крим тлумачать здебільшого територією України де-юре й Росії де-факто, підкреслюючи конфліктність ситуації [2]. Водночас є прецеденти, коли у працях, опублікованих енциклопедичними видавництвами, Крим вже зовсім не асоціюють з Україною. Так, французьке видавництво «Larousse», відоме на весь світ енциклопедіями «Le Petit Larousse illustré», «Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle», «Grand Larousse Encyclopédique», у 2016 р. опублікувало атлас світу, де Крим марковано кольором, відмінним від решти території України. За рік до цього у видавництві Оксфордського університету, що, зокрема, публікує «Oxford English Dictionary», «Dictionary of National Biography», видрукувано підручник із географії з «російським Кримом». Навіть в Україні видавництво «Грамота» видало підручники з історії України для 9-10 класів (автор О. Струкевич), де на одній з іконографічних позначок контури України подано без Криму.

Мета цього дослідження – простежити особливості опису Криму в російській енциклопедичній традиції, зокрема з'ясувати, якою мірою ідеологеми країни впливають на зміст видань, що, за своїм визначенням, керуючись науковими засадами, мають зображати об'єктивну реальність. Матеріалом розвідки слугують 8 російських енциклопедичних видань ХХ–ХХІ ст. (загальні й галузеві енциклопедії та енциклопедичні словники), що окреслено в хронологічному порядку, починаючи від «Большой советской энциклопедии» 3-го перевидання (1973 р.). Предмет нашої уваги – енциклопедичні статті під назвою «Крим», «Кримський півострів», зокрема інформація в них, що характеризує півострів з точки зору державної належності.

У «Большой советской энциклопедии» [БСЭ] Крим тлумачено як півострів на півдні європейської частини СРСР. Стаття містить згадки про український народ, українські землі лише в контексті боротьби Росії проти Туреччини за володіння півостровом. Загалом вся стаття базована на ідеї про те, що Крим – це територія Росії. Автори лише одним реченням пов'язують Крим з Україною, коли зазначають, що в 1954 р. з нагоди 300-річчя возз'єднання України з Росією Кримську область передано до складу УРСР.

У «Большом энциклопедическом словаре» [БЭС] у статті «Кримський півострів» розглядають цей регіон як півострів на південному сході Європи у складі України. З огляду на формат видання стаття коротка й політично нейтральна. Подібними є статті про Крим у галузевих географічних виданнях – «Географические названия мира: Топонимический словарь» [ГНМ], «География. Современная иллюстрированная энциклопедия» [ГСИЭ], де його чітко названо півостровом на півдні України. Щоправда, в «Словаре современных географических названий» [ССГН] розлогу статтю про Крим подано двома розділами – як про півострів і як про АРК, причому в першому розділі

згадки про Україну взагалі немає, а в дефінітивній частині зазначено, що Крим – це півострів на південному сході Європи.

У «Большой актуальной политической энциклопедии» [БАПЭ] півострів окреслено як Автономну Республіку Крим, тобто адміністративно-територіальну одиницю України. Однак в історичному описі загальний наратив статті містить акценти про те, що Крим – це частина російської історії. Прикметно, що в ній вжито термін ‘Новоросія’ на позначення прилеглих до півострова територій в часи приєднання Криму до Росії (1783 р.) внаслідок російсько-турецьких війн. Використання терміна мотивовано тим, що на цих землях, зокрема й у Криму, активно селилися вихідці з центральних районів Росії, причому українці нібито ці краї не прагнули освоювати. Описуючи приєднання Кримської області до УРСР, автори вживають словосполучення «подарунок українському клану». «У Біловезькій Пущі Єльцин віддав Крим Україні» – так, вдаючись до стилю, абсолютно не допустимому в енциклопедичних виданнях, описують той факт, що після розпаду Радянського Союзу Крим лишився бути українським. Стаття містить низку інших стилістично й семантично агресивних елементів, спрямованих на утвердження у читачів думки про помилковість перебування Криму в складі України: «росіян в Криму сприймають за людей другого гатунку», «українською мовою перекладають російські імена і прізвища – такого немає в жодній країні», «російськомовне населення в АРК дедалі менше відчуває себе господарем на власній землі» тощо.

«Большая российская энциклопедия» [БРЭ] містить статтю «Кримський півострів». Попри те, що її створено 2010 р. й опубліковано в одному з томів енциклопедії, на сайті електронної версії видання зазначено, що останню редакцію цієї статті здійснено 2020 р. У дефінітивній частині читаємо: Кримський півострів (Крим) – півострів в південно-східній частині Європи, розташований в основному в Російській Федерації, частково – в складі Херсонської області України. Стаття не

містить розділу про політичний устрій Криму, а зосереджується лише на описі природи півострова, проте з першого речення зрозуміло, що укладачі цього видання Крим ідентифікують частиною Росії. В енциклопедії є також стаття «Крим», яку створено 2015 р. для електронної версії видання. Саме в ній можна ознайомитися з поглядом російської енциклопедичної думки на історію й сучасний політичний, культурний, економічний стан півострова. У ній Крим описують винятково як суб'єкт Російської Федерації – Республіку Крим. Зауважено також, що від 1 грудня 1991 р. до 16 березня 2014 р. територія сучасної Республіки Крим була у складі України. А відтоді – належить Росії, причому характер потрапляння Криму до неї позначено лексемою ‘входження’ (слів на зразок ‘анексія’, ‘окупація’ у статті, звісно, немає).

Електронна «Универсальная энциклопедия Кирилла и Мефодия» [УЭКиМ] подає розлогу статтю «Республіка Крим». Із назви зрозуміло, що її автори та редакція видання Крим безумовно вважають російським. Багато місця відведено російському законодавству, що, на думку авторів статті, обґрунтовує легітимний статус Республіки Крим у межах РФ. Водночас зовсім не згадано про порушення українського й міжнародного законодавства. Прикметно, що в розділі про історію Криму відсутнє навіть формулювання «Крим у складі України» – його замінено такими виразами, як «Крим у складі СРСР» та «Пострадянський період». Звісно, можна вдавати, що не існувало українсько-кримської історії ні в давнину, ні в радянську добу, обмежившись лише констатацією акту передавання Кримської області до складу УРСР у 1954 р., однак дослідження науковців свідчать зовсім про інше – велику й часто драматичну історію взаємин Криму й України, хоч би й у радянський період (наприклад, див. [10, с. 195-199]).

Підсумовуючи, констатуємо, що в російській енциклопедистиці немає традиції інтерпретувати Крим як українську територію, натомість продовжується імперське трактування його як «исконно русских земель».

Це особливо помітно в матеріалах, оприлюднених після 2014 р., однак і в енциклопедіях та енциклопедичних словниках попередніх років ця тенденція є сталою – в одних випадках менш, а в інших – більш помітною. Очевидно, така ситуація пов'язана із загальною політикою Росії щодо України, що полягає в поширенні впродовж минулого століття й нині стереотипів про «спільну колиску», «братські народи», «єдину країну», тобто небажанні трактувати й сприймати Україну як окрему суверенну, незалежну державу. Російські енциклопедичні видання, передусім загальні (універсальні), слугують добрим інструментом поширення ідеологічної пропаганди, тому, на наш погляд, не можуть бути джерелом достовірної інформації.

Джерела

БАПЭ	Большая актуальная политическая энциклопедия. Москва: Эксмо, 2009.
БРЭ	Большая российская энциклопедия: в 35 т. – Т. 16. – Москва: БРЭ, 2010. – [Электронный ресурс]. – URL: https://bigenc.ru .
БСЭ	Большая советская энциклопедия. – Изд. 3-е / В 30 т. – Москва: «Советская энциклопедия», 1973. – Т. 13.
БЭС	Большой энциклопедический словарь. – Изд. 2-е. – Москва: БРЭ, 2002.
ГНМ	Географические названия мира: Топонимический словарь. – Москва: Русские словари; АСТ, 2002.
ГСИЭ	География. Современная иллюстрированная энциклопедия. – Москва: Росмэн, 2006.
ССГН	Словарь современных географических названий. – Екатеринбург: У-Фактория, 2006.
УЭКиМ	Универсальная энциклопедия Кирилла и Мефодия. – Москва: ООО «Кирилл и Мефодий», 2021. – [Электронный ресурс]. – URL: https://megabook.ru .

Література

1. Дзюба І. Ідеологічні децибелі «діалогу культур», у якому українська поки що не стала рівноправним партнером російської. В Україні... // Українсько-російські відносини: гуманітарний вимір. – Київ: НІУРВ, 1998. – С. 72-96.
2. Железняк М., Іщенко О. Зарубіжні онлайн-енциклопедії про анексований Крим // Dialog der Sprachen, Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht: XII. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. München: Verlag Otto Sagner, 2022 (у друці).
3. Картина світу // Філософський енциклопедичний словник / Гол. редкол. В. Шинкарук; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – Київ: Абрис, 2002. – 751 с.
4. Крим. Спогади, реалії та візії / Упорядн. А. Даудзе, П. Вайтекунас, П. Кривонос, І. Сачук, І. Хоменська. – Київ, 2015. – 40 с.
5. Кубійович В., Маркусь В. Дві українські енциклопедії. – Нью-Йорк: Пролог, 1961. – 146 с.

6. Магда Є. Гібридна агресія Росії як відповідь на Революцію Гідності в Україні // Революція Гідності: на шляху до історії / За ред. І. Пошивайло, Л. Онишко; Національний музей Революції Гідності. – Київ, 2020. – С. 199-206.
7. Передмова // Енциклопедія Сучасної України / Гол. редкол.: І. Дзюба, А. Жуковський, М. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. – Київ: КБ ЕСУ НАН України, 2001. – 824 с.
8. Сергійчук В. Український Крим. – Київ: Українська видавнича спілка, 2001. – 304 с.
9. Українські енциклопедії: типологія, стиль, функції / Відп. ред. Я. Яцків; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. – Київ, 2018. – 150 с.
10. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. – Мюнхен: УВУ, 1971. – 402 с.
11. Grady R. Consensus-Based Encyclopedic Virtue: Wikipedia and the Production of Authority in Encyclopedias: PhD thesis (Comm, Rhetoric & Digital Media). – North Carolina: North Carolina State University, 2020. – 302 p.
12. Zhang D. China's Digital Nationalism: Search Engines and Online Encyclopedias // The Journal of Communication and Media Studies. – 2020. – Vol. 5 (2). – P. 1-19.